

שיטת הרמב"ם ב"נשתתק"

המשנה בריש פרק שביעי (גיטין סז, ב) מלמדת את דין אילם - "נשתתק":
"נשתתק ואמרו לו נכתוב גט לאשתך והרכין בראשו, בודקין אותו ג' פעמים,
אם אמר על לאו ועל הן הן הרי אלו יכתבו ויתנו".

שתי אפשרויות קיימות לכאורה בהבנת חידוש המשנה בדין נשתתק:

א. המשנה מורה על צורך בבדיקת פקחותו של המגרש שנשתתק, מכיון שיש
חשש שהשתתקותו מלמדת גם על אבדן דעת. עפ"ז, בדיקת פקחות
המתוארת במשנה היא המינימום הנדרש כדי להבין שהבעל אכן רוצה לגרש
את אשתו.

אמנם, קשה לקבל הסבר זה כי קשה, מדוע רואה המשנה לנכון לקבוע גדרים
ברורים ומדויקים לבדיקת פקחות, הרי כל חד וחד יבדק "לפום חורפיה"
וע"פ הגדרת אבחנתו כשוטה! כמו כן, אם בכ"ז אנו רוצים להצביע על בדיקת
פקחות, מתאימה יותר לכך הבדיקה המתוארת בגמרא (ע, ב): "דבי ר' י
ישמעאל תנא, אומרים לו דברים של ימות החמה בימות הגשמים ושל ימות
הגשמים בימות החמה". בדיקה כזו משקפת באופן טוב יותר את מידת
פקחותו של המגרש.

עוד קשה, מה בין "נשתתק" לבין שוטה? השתתקות היא הפרעה ביכולת
האדם ליצור קשר עם סביבתו, אך אינה קשורה לכאורה לרמת פקחותו!
קשה לקבל שהשתתקות היא סיבה לחשוש שמא נטרפה דעתו של האיש, וזו
הסיבה בגללה אנו בודקים לאחר ההשתתקות גם את מידת פקחותו, מכיון
שמכל מקום ע"פ הסבר זה אין המשנה עוסקת בעצם ב"נשתתק", אלא
באדם שספק שמא נטרפה עליו דעתו, וה"ה לכאורה גם במצבים אחרים בהם
יש לחשוש לטירוף הדעת. גם במקרים כאלו נזדקק לבדיקת המשנה, ע"פ
הסבר זה, ומלשון המשנה משמע שהעיסוק הוא דווקא ב"נשתתק".

ב. לכן נראה יותר להסביר שהמשנה עוסקת לא בבדיקת פקחותו של המגרש,
אלא במבחן יכולת התקשורת עם סביבתו, בהנחה שדעתו מיושבת עליו, ע"פ
בדיקה כלשהי שהתבצעה קודם לכן. המשנה מלמדת שנשתתק יתקשר עם
סביבתו, בהעדר יכולת דיבור, ע"י הרכנה ג' פעמים. אם הרכין כראוי ברור
לנו שאנו מבינים מה הוא רוצה, ואז אפשר גם לפעול ע"פ ההוראות שקיבלנו
ממנו.

נראה, שאם נקבל את ההסבר השני לדברי המשנה, נוכל לתרץ בכך כמה וכמה קושיות שהובאו בגמרא ובראשונים בסוגיה, כדלקמן:

א. התוסי' (ד"ה ורמז ע,ב) הקשו, מדוע ב"שחט בו שנים או רוב שנים", כלומר - באדם המפרפר בין מיתה לחיים אין צורך בבדיקת רמת פקחותו, בעוד שהמשנה מלמדת שבנשתתק (לשיטת תוסי') יש לבדוק את מידת פקחותו. ברור שיש לחשוש שמא נטרפה דעתו של אדם הנמצא במצב כזה, הרבה יותר מאשר בנשתתק!

ע"י בר"ן (סוף לג, ב בדפי הרי"ף) שתירץ, שבנשחט, למרות שהוא ודאי במצב קשה יותר מאשר נשתתק, מ"מ, כיון שנשחט בידי אדם מצבו ברור לנו יותר, וכיון שלא ידענו שנטרפה דעתו אין צורך לבדוק זאת. לעומתו, באדם שנשתתק מעצמו, ללא סיבה מוקדמת, אנו חוששים לכך שאיננו יודעים מה בדיוק קורה לו, ולכן צריך לבדוק שמא דעתו נטרפה עליו.

נראה, שלהסבר ב' דלעיל הקושיה מתורצת בפשטות - גם המשנה לא עסקה בבדיקת פקחות, ואכן מובן מאד שב"נשחט" ישנו צורך גדול יותר לבחון את פקחותו, אך אין זה עניין המשנה. המשנה עסקה בבדיקת התקשורת. לעניין בדיקת התקשורת, יכול בהחלט להיות שדינו קל יותר משל "נשתתק" המוזכר במשנה, ואם נצליח לתקשר עם ה"נשחט" בדרך פשוטה יותר משל המשנה, די בכך - אם ע"י אמירה ("ורמו ואמרי") ואם בדרכים אחרות, שלא קיימות אצל נשתתק רגיל.

ב. הגמרא מקשה (ע,ב) על בדיקת המשנה: "וליחוש דלמא שיחיא דהן הן נקטיה... שיחיא דסירוגין נקטיה".

אם המשנה עוסקת בבדיקת פקחות, יש לחשוש באותה מידה גם לחששות אחרים, כגון, דילמא הוא "עתים חלים עתים שוטה", ורק בזמן הבדיקה היה בדעתו, ואין בכך ללמד על מצבו בזמן הגירושין.

אמנם, אם נסביר שהמשנה מורה על מבחן תקשורת, ברור שהשאלה הרלוונטית, היא, שמא ההרכנה לא מלמדת על תקשורת אלא על מחלת שיחיא! ההרכנה אינה ביטוי לרצונו של המגרש אלא היא מחלה בעלמא.

ג. בדברי התוסי' (ע,ב ד"ה דבי ר' ישמעאל) עולה השאלה - מהו היחס שבין בדיקת המשנה לבין בדיקת פירות המובאת בשם דבי ר' ישמעאל. התוסי' הסבירו את היחס בין שתי הבדיקות בכך שדבי ר' ישמעאל לא חולקים על המשנה, "אלא דקתני בדיקה עדיפא טפיי".

אך עדיין קשה: ישנה כאן דרישה גבוהה יותר של בירור פקחות המגרש מזו המוזכרת במשנה, ומדוע לא הסתפקו דבי ר' ישמעאל ברף שהוצב במשנה?

להסברנו דלעיל קשה יותר! בדיקת פירות ודאי משלבת בתוכה בחינה לרמת דעתו וחוכמתו של האדם, שכן אנו רוצים לבדוק האם הוא שם לב לעונות השנה וכו', וא"כ ודאי שלפנינו יותר מאשר מבחן תקשורת! ננסה לתרץ ע"פ שיטת הרמב"ם בסוגיה.

כתב הרמב"ם (גירושין ב, טז):

מי שנשתתק והרי דעתו נכונה ואמרו לו נכתוב גט לאשתך - והרכין בראשו, בודקין אותו שלוש פעמים בסירוגין אם אמר להם על לאו לאו ועל הן הן הרי אלו יכתבו ויתנו. וצריכין לבדקו יפה יפה שמא נטרפה דעתו.

וכן אם כתב בידו כתבו גט לאשתי הרי אלו כותבין ונותנין לה אם היתה דעתו מיושבת עליו, שאין דין מי שנשתתק כדין החרש.

כלומר, נשתתק שונה מחרש בכך שיכול עקרונית לגרש, אבל בתנאים המפורטים: א) בדיקת הרכנה. ב) בדיקה יפה של שפיות המגרש.

מהו עניינה של הבדיקה השנייה, ומה המקור בגמרא המחייב אותה?

המגיד משנה והכסף משנה (שם, ובאריכות בב"י קכא, ה) שייכו את חלקו השני של המשפט לתחילתו, וכתבו שיש לבדוק את בדיקת ההרכנה של המשנה יפה יפה כדי לוודא שלא נקטיה "שיחיא דהן הן" או "דלאו לאו".

אמנם, בפשט לשון הרמב"ם נראה שיש לפנינו שתי בדיקות שונות, וכך הבין גם הלחם משנה, שזיהה את הבדיקה הראשונה עם בדיקת ההרכנה של המשנה, ואת הבדיקה השנייה עם בדיקת הפירות של תנא דבי ר' ישמעאל. לפיז נוכל לפרש: בדיקה א - בדיקת המשנה, היא בדיקת ההרכנה המשמשת כמבחן תקשורת (וכהסבר ב' לעיל), ובדיקה ב' של תנא דבי ר' ישמעאל המבררת שחוץ מהתקשורת יש לוודא (כמובן...) שהמגרש שפוי לחלוטין, "שמא נטרפה דעתו".

אם כן, לא קשה על הסברנו הקושיה דלעיל, כיון שאכן בדיקת פירות רומזת בבירור לבדיקת רמת הפקחות של המגרש, אך זו בפירוש איננה הבדיקה המוזכרת המשנה, שהיא ענייננו העיקרי.

ע"פ ההסבר הזה יש לתבין גם את סוף ההלכה הנ"ל ברמב"ם: "נשתתק" המתקשר עימנו בדרך אחרת - דרך הכתב, יכול למלא את התנאי הראשון, בדיקת התקשורת, ע"י כתיבתו. לאחר שעשה זאת עליו למלא את הדרישה

השנייה - בדיקת השפיות, ועל כך כתב הרמב"ם שיגרש רק: "אם היתה דעתו מיושבת עליו".

אמנם, נראה שאין די בכך, וכדי לדייק יותר בדברי הרמב"ם יש להתבונן בסוגייה הבאה - סוגיית חרש.

גם פה יש לשאול - במה עוסקת הסוגייה?

רב כהנא (עא,א) חידש ש"חרש שיכול לדבר מתוך הכתב כותבין ונותנין גט לאשתו". האם זהו חידוש בדיני הגדה? הגמרא מבררת שאין קשר בין חידוש זה לבין דיני הגדרת עדות - "עדות קאמרת, שאני עדות"...

ועדיין יש לשאול, האם רב כהנא חידש בדיקת פקחות בחרש אילם? לעיל הוכחנו שאין לומר כך. כך גם עולה מהסוגייה שלפנינו כדלקמן:

הב"י (שם) הקשה על הרמב"ם, שלפי הבנתו בדבריו, למד שר' כהנא, כחלק מהסוגייה, עוסק בבדיקת פקחות, וא"כ הקשה שלא מובנת שאלת הגמ' על ר' כהנא: "מאי קמ"ל, תנינא"... הרי במשנה מובא שצריך בדיקת הן ולאו לאבחון פקחותו, ואילו לר' כהנא אין צריך, וזהו חידוש גדול!

הב"י תירץ, שרב כהנא סובר שגם בחרש שאינו שומע ואינו מדבר מועילה בדיקת פקחות כדי להתיר לו לגרש. רב כהנא מחדש שכתובה היא כבדיקת פקחות, וא"כ הוא לא מוותר על בדיקת הפקחות של המשנה אלא מלמד על תחליף לבדיקה זו, וממילא מובן ששייך לשאול - מאי קמ"ל!

בשיטת הר"ן (ששומע ואינו מדבר שווה למדבר ואינו שומע ושניהם צריכים בדיקת הרכנה לבירור רמת פקחותם) הביא הב"י תירוץ נוסף, לפיו רב כהנא לא בא לוותר על בדיקת ההרכנה של המשנה, אלא רק לחדש שבחרש גמור היא מועילה בצירוף כתיבת ידו.

אמנם, לדברינו לעיל ודאי שקושיה מעיקרא ליתא, כי גם המשנה לא הצריכה בדיקת פקחות, אלא רק בדיקת תקשורת, וא"כ אין בדברי ר' כהנא חידוש על הנאמר במשנה, ומובנת שאלת הגמ' - מאי קמ"ל.

עוד הקשה בב"י (שם) על ר' זירא שאמר "זה וזה הרי הן כפקחין לכל דבריהם", שהרי במשנה אינם כפקחים, וצריכים בדיקה לידע האם הם אכן פקחים!¹

¹ וב"י תירץ בסוף דבריו שנשנה שומע ואינו מדבר בלשון "פיקח" רק אגב מדבר ואינו שומע שהובא איתו, אע"ג שמצד עצמו אין לו גדר של פיקח ודאי.

גם פה מתורץ בפשטות ע"פ דברינו, שאכן גם במשנה לא נראה שנשתתק חורג בהכרח מההגדרה של "פקחין", והמשנה כלל לא מתייחסת אליו כספק פיקח.

ומ"מ עדיין יש להתבונן האם רב כהנא חידש רק את בדיקת התקשורת של חרש, בדומה לבדיקת התקשורת שחודשה במשנה? האם זהו חידוש כללי ביכולת לאבחן תקשורת אצל חרשים, בלי קשר ספציפי לגיטין?

הברייתא המובאת בהמשך הסוגייה ממחישה את ההבדל בין אבחון תקשורת רגיל לכתיבת החרש: "חרש לא הלכו בו אחר רמיזותיו ואחר קפיצותיו ואחר כתב ידו אלא במטלטלין אבל לא לגיטין".

אם באבחנה עסקינן הרי שישנן דרכים רבות לאבחון, ואין צורך לפרטם, לא במשנה ולא בדברי רב כהנא; קפיצות, רמיזות, וכו'. בגיטין צריך יותר מזה, ונראה שרב כהנא אכן מחדש, שכתב ידו של חרש מלמד מעבר לעובדה שקיימת איתו תקשורת תקינה, וכדלקמן:

בסוף הסוגייה (עב,א) נפסקה הלכה שלא כרב כהנא - "קולו, לאפוקי מדרב כהנא אמר רב". הראשונים (עי' תוד"ה קולו עב,א ובש"ר) שאלו, שלכאורה הפסיקה הזו היא גם נגד דין המשנה המכשירה בהרכנה, ולא מצריכה דווקא את "קולו".

אחת התשובות המובאות בראשונים (עי' רא"ש פ"ו סי' יט) היא, שהרכנה עדיפה כיון שהיא מעשה שבגופו. כלומר, מבחינת בדיקת התקשורת ייתכן אפילו לומר שתקשורת ע"י הכתב עדיפה בהרבה על תקשורת המבוססת על הרכנה כתשובה לשאלות. אמנם, כמשי"כ לעיל, לא באבחוני תקשורת עסקינן, אלא בדין מיוחד בגיטין שמחדשת המשנה - ישנו צורך בקבלת ציווי לגירושין מהבעל. גם אם ברור לנו שהוא שפוי, וברור לנו שרצונו לגרש עכשיו, אין די בכך כדי לכתוב גט. צריך את "קולו" כדי שהוא יהיה הפועל את הגירושין. בכך הרכנה עדיפה מכתובה, כיון שהיא דומה לציווי בקולו של המגרש בכך שהיא ישירה יותר מהכתיבה; היא מעשה שבגופו.

הרמב"ן (הובא בר"ן, לג,א בדפי הרי"ף, בסוגיית מילי) מסביר שבגיטין ישנו דין מיוחד בציווי הבעל - הצורך שהציווי ינתן לסופר ישירות, ובצורה אותנטית, בשונה מכל מעשה אחר, שבו מועיל שליחות גם שלא בפניו: "שאני גט דכיון דבעינן לשמה ובעינן נמי וכתב לה, כלומר שיכתבנו לה הבעל, אין הסופר והעדים חותמים במקום הבעל אלא כששמעו הם מפיו".

דין "וכתב לה" בגיטין מלמד שישנו צורך בקבלת ציווי ישיר מהבעל לסופר.

עד כאן ההסבר לשיטה בראשוניים, הסוברת שנפסקה ההלכה, שמחד - הרכנה מועילה כדי לכתוב גט על פיה, ומאידך - כתיבה לא מועילה.

הבאנו לעיל את דברי הרמב"ם, שכתב שכתובה מועילה להלכה ב"נשתתק" כמו הרכנה. הרמב"ם מבין, שרמת האותנטיות הנדרשת לצורך קבלת ציווי לגירושין מהבעל מאפשרת ב"נשתתק" לקבל ציווי גם ע"י כתב ידו של המגרש.

בחרש גמור אין אפשרות לגרש, כי פסקנו שלא כרב כהנא, ע"פ הברייתא הנ"ל, שלא הולכין אחר רמיזותיו של חרש אלא במיטלטלין, ולא לגיטין. הרמב"ם כותב (שם הל' יז), ככל הנראה בעקבות הברייתא הזו: "ואין סומכין על רמיזת החרש ולא כל עתבו, אף על פי שדעתו נכונה ומיושבת עליו".²

מהו החיסרון בציווי כזה המתקבל מהחרש? אין לומר שאינו בדעתו, שכן הרמב"ם מדגיש שמדובר באדם שדעתו נכונה ומיושבת עליו. אי אפשר ג"כ לומר שישנו חשש, שלמרות שדעתו מיושבת עליו עכשיו, הוא "עתים חלים עתים שוטה", ויש לחשוש שיתן את הגט בהיותו שוטה, שהרי אם כן יש להתייחס לגירושיו לפחות כספק גירושין! גם למקד את החיסרון בחוסר היכולת לסמוך על התקשורת עם החרש, כשהיא מתבצעת רק ע"י הכתב, אי אפשר, כיון שראינו במפורש שאפשר לסמוך על תקשורת כזו ב"נשתתק". על כרחנו שישנו כאן חיסרון אחר - כתיבה של חרש אינה מועילה לגיטין דווקא, ונראה שמהסיבה שהצגנו לעיל - לחרש שאינו שומע ואינו מדבר ישנה בעיה גם ביכולת ההבעה של רצונו כלפינו, ולכן, מה שמועיל ב"נשתתק" להיות מוגדר כציווי ברור מספיק (=הרכנה וכתובה), לא יועיל בחרש כזה, ולכן אינו יכול לגרש אשה שקידושיה קידושין גמורים.

אם כנים דברינו, הרי שעתה יש לחזור ולפרש באופן דומה גם את דין "נשתתק" עצמו. הרמב"ם לא מלמד אותנו דרך לאבחון שוטים וכמו כן אינו מלמדנו הלכה בקלינאות תקשורת. הלכה זו עוסקת ביכולת לקבל ציווי מבעל לגרש את אשתו, כאשר אינו יכול לדבר, ומבררת איזו תקשורת נחשבת

² הבי"י (שהבין שלרמב"ם בדיקת הרכנה (המוזכרת בהלכה טז לגבי נשתתק) היא להכרת רמת פקחותו של המגרש), התקשה, מדוע בהרכנה נצרכת בדיקת פקחות ובכתיבת ידו לא צריך. מכח זה נדחק הבי"י להסביר שכשכתב אכן א"צ בדיקת פקחות, ולעומת זאת הרכנה היא מדד פחות טוב ובה בדיקת פקחות כן נצרכת, וזאת בניגוד למה שעולה מדברי הרמב"ם בהל' מכירה (כט, ב-ג), שאין הבדל בין שומע ואינו מדבר למדבר ואינו שומע, ושניהם צריכים בדיקה.

ישירה דיה לעניין זה. העולה מכאן, שאלו השלבים במהלך הסוגיה, לשיטת הרמב"ם:

המשנה קובעת, שהרכנת ג' פעמים משמשת כהבעה מספקת של רצון הבעל לגרש את אשתו, ויש בידנינו ציווי ישיר ממנו לכתוב גט.

הגמרא מבררת שיש לשאלו לסירוגין מחשש שיחיא, ובכך נפתר החשש שמא אין אנו מתקשרים כראוי עם ה"נשתתק".

דבי ר' ישמעאל מצריכים לוודא שהבעל אכן ראוי לגרש, והוא שפוי מספיק לצורך זה, וזה יעשה ע"י בדיקת פירות, או - בדברי הרמב"ם, בכל דרך אחרת שיראו הדיינים לנכון. העיקר שיבדקו "יפה יפה".

בסוגית חרש מתברר שגם כתיבה נחשבת יכולת הבעה ישירה לעניין גירושין, ולכן פסק הרמב"ם, שאף ציווי כתוב של נשתתק לגרש את אשתו יועיל.

תתכנה השלכות רבות להבנה זו בצורך בקבלת ציווי ישיר מהבעל לכתוב גט. אחת מהנפק"מ המעניינות מדברינו יכולה להיות בשאלה המפורסמת האם אפשר לזכות גט לבעל מדין "זכין לאדם שלא בפניו".³ אם תפקידו של הבעל הוא כבכל מעשה, שבו צריך ציווי מהמשלח, תהיה אפשרות עקרונית לפעול בעניין ציווי הבעל ע"י "זכין".

אמנם, אם צריך דווקא צווי ישיר מהבעל, נראה שלא יועיל לפעול מדין "זכין" במקום צווי מפורש מהבעל, ודלא כמה שחידש הגאון מלובלין, רבי אליהו קלצקין,⁴ לזכות לבעל גט כשאין ספק דניחא ליה.

³ עיין מאמריהם של הרב צבי שכטר והרב יוחנן גבאי בקובץ זה.

⁴ עיי' תשו' היכל יצחק (הרצוג) אה"ע ח"ב ס"י סד אות ב, שהאריך להשיג על הר"א קלצקין, וכתב שחלילה לנו לזכות לבעל גט כשיטה זו.